

Coen Brummer

Wat is sociaal- liberalisme?

Met een
voorwoord van
Rob Jetten

Mr. Hans van Mierlo Stichting

Wat is sociaal-liberalisme?

Coen Brummer

Met een voorwoord van *Rob Jetten*

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

Mr. Hans van Mierlo Stichting, 2019

ISBN 9789082506624

Inhoud

5	Voorwoord · <i>Rob Jetten</i>
9	Inleiding
13	§1 · De overtuiging dat vrijheid actie vereist
17	§2 · Ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang
21	§3 · Emancipatie van het individu
25	§4 · Democratisering van de samenleving
29	§5 · Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming
31	§6 · Sociaal-liberalisme en de toekomst
34	Noten

Voorwoord

— *Rob Jetten*

In 2007 werd ik lid van D66 en de Jonge Democraten. De idealen spraken me aan, maar ik had nog geen dik boekwerk gelezen over alles wat D66 dacht en vond. Toen ik lid werd van D66 had ik een gevoel van: 'hier hoor ik bij.' Vooral het streven naar emancipatie vond ik belangrijk. Ik kwam zelf aan het einde van mijn middelbare schooltijd uit de kast. En dat was niet makkelijk. Ik heb me lang zorgen gemaakt over eventuele reacties uit mijn omgeving. De acceptatie van mijn familie en vrienden kwam snel, al was het soms met enige hobbels.

D66 heeft zich altijd ingezet voor het recht van eenieder zichtbaar zichzelf te kunnen zijn, ook als het moeilijk of impopulair was. Ook daarom ben ik thuis bij mijn partij. Net als mijn voorgangers kan ik me ongelofelijk kwaad maken als mensen worden gediscrimineerd. Als ze worden weggezet, of dat nou is op basis van hun geaardheid, geloof of afkomst. Beoordeel mensen op hun daden, kijk naar het individu. Dat principe is me alles waard.

Daarnaast herkende ik me in de houding van D66-politici. Gematigd in handelen, radicaal in denken. Redelijkheid verenigen met de radicaliteit. Radicale voorstellen om de democratie te vernieuwen, het onderwijs te verbeteren, de verzorgingsstaat te hervormen en het klimaat te beschermen, werden altijd gebracht met nuance, analyse en gezond pragmatisme.

Toen ik zelf de politiek inging, eerst bij de Jonge Democraten en als fractievoorzitter in de gemeenteraad in Nijmegen en daarna in de Tweede kamer, merkte ik dat een politicus houvast heeft aan het besef in een politieke traditie te staan. Iets dat verder teruggaat dan het laatste debat. Iets voorbij het dagelijkse handwerk, de stroom van nieuws, tweets en tv-optredens. Een gemiddelde week in Den Haag

slokt je op, maar is meestal ook weer snel vergeten. Weten waar je partij voor staat, waar die ideeën vandaan komen en *waarom* ze zo belangrijk zijn, is dan een gezond medicijn.

Mijn partij staat in de traditie van het sociaal-liberalisme. Een aanduiding die D66 sinds 1998 gebruikt, maar die diepe wortels heeft in de Nederlandse geschiedenis. Dit essay van Coen Brummer vertelt die geschiedenis. Het is een avontuur van individuen en politieke partijen die niet alleen onvrijheid en onrecht tegen wilden gaan, maar ook vóór iets streden. Vóór vrijheid. Vóór de mogelijkheid voor iedereen zich te ontwikkelen. Vóór gelijkheid en emancipatie. En vóór democratische participatie van mensen. Veel idealen zijn gerealiseerd. Ook in dit essay komen talloze verworvenheden langs, die we nu vanzelfsprekend vinden, maar waar sociaal-liberalen een belangrijke rol in hebben gespeeld: van het algemeen kiesrecht en de leerplicht tot een Grondwettelijk beschermde vrijheid van meningsuiting, het afschaffen van het verbod op godslastering en medische zelfbeschikking. Het laat zien dat de toekomst wordt gemaakt door mensen die vóór zijn. Die durven.

Als dit essay iets laat zien is het wel dat sociaal-liberalisme nu harder nodig is dan ooit. We zien ons geconfronteerd met nieuwe uitdagingen, denk aan nieuwe tweedelingen in de samenleving en het klimaat. De staat van het klimaat verbindt generaties in een strijd voor het leefbaar houden van onze planeet, zodat mensen ook over vijftig jaar hun leven in vrijheid kunnen vormgeven. De grote opgave is om dat rechtvaardig te doen. Het mag niet leiden tot een vergroting van de sociale verschillen tussen inkomensgroepen. De rekening mag niet komen te liggen bij hen die het al zwaar hebben.

In het verlengde daarvan ligt het bestrijden van nieuwe tweedelingen. Van nieuwe muren in de maatschappij. Muren tussen mensen die zekerheid hebben en mensen die in grote onzekerheid leven. Muren tussen autochtonen en mensen met een migratieachtergrond. En muren tussen mensen met macht en mensen die van die macht worden buitengesloten. Juist sociaal-liberalen, die altijd gestreden hebben voor emancipatie, voor democratisering, voor gelijke kansen, moeten zich dat aantrekken en met oplossingen komen om mensen aan zich te binden die nu tegen die muren aanlopen.

Genoeg urgente opdrachten voor de toekomst dus. En als het sociaal-liberalisme ons iets meegeeft, dan is dat het geloof dat het anders kan. Ik ben geboren in 1987. Dertiger. Een vorige generatie politici wilde nog wel eens onder het mom van realisme benadrukken dat de samenleving vanzelf wel met oplossingen zou komen voor grote problemen. Laten we ons van die illusie bevrijden.

De geschiedenis in dit essay helpt daarbij. Het is het verhaal van sociaal-liberalen die zich niet door teleurstellingen uit het veld lieten slaan en hun idealen realiseerden. Sociaal-liberalen die verandering signaleerden en daarnaar handelden. Er kwam een Kinderwet omdat de fabriek onderdeel werd van het straatbeeld. Er kwam een Woningwet omdat mensen in de stad gingen wonen. Nu hebben we een klimaatwet omdat de aarde opwarmt. Verandering komt niet vanzelf. Je hebt voorlopers nodig. Dat is onze rol. Niet behouden, maar agenderen. Realistisch, genuanceerd en oplossingsgericht. Dat is wie wij zijn. Dat is wat we willen zijn. Hier ben ik thuis.

Rob Jetten

Fractievoorzitter voor D66 in de Tweede Kamer

Inleiding

De D66'ers die in de avond van 21 november 1998 na hun partijcongres in Gouda huiswaarts keerden, hadden een kleine revolutie op hun geweten. Drie decennia eerder was de partij opgericht als een democratische vernieuwingsbeweging die wars was van ideologie. Maar de leden hadden een voorstel aangenomen waardoor D66 zich vanaf dat moment 'sociaal-liberaal' zou noemen. De indieners van het voorstel benadrukten dat het hen louter ging om politieke herkenbaarheid. D66 zou geen nieuwe weg inslaan. Maar de keuze bleef niet zonder gevolgen.

Hans van Mierlo zocht hoofdschuddend de garderobe op ('wij hebben nooit meegedaan aan die flauwekul'). De aanwezige journalisten schreven over de ommekeer van de 'enige partij zonder beginselprogramma'.¹ RTL Nieuws opende haar avonduitzending met het bericht en sprak van een 'einde van een tijdperk'. De pas aangetreden partijleider Thom de Graaf sorteerde behendig voor op de toekomst. Hij omarmde de congresuitspraak ('weinig nieuws onder de zon') en schreef een opiniestuk in *NRC Handelsblad* waarin hij sociaal-liberalisme definieerde als paars, het midden tussen PVDA en VVD.² Tegelijkertijd haastte hij zich te zeggen dat 'de grootste herkenbaarheid' van D66 nog altijd werd ontleend aan de 'markante wens het politieke systeem te willen veranderen'.³

Hoe het ook zij, het congres van D66 had toenadering gezocht tot een politieke stroming met een lange geschiedenis in de Nederlandse politiek. Waar eerdere interne gesprekken over ideologische benamingen – onder meer op initiatief van het hoofdbestuur eind jaren zeventig en op het partijcongres in Zwolle in 1983 – op niets uitliepen, koos de partij nu definitief voor een politieke familie.

Hoe waren de leden gekomen tot deze kleine aardverschuiving? De uitspraak van het congres was niet uit de lucht komen vallen.

De motie was een voorstel van *Opschudding*, een club overwegend jonge D66'ers. Ze maakten zich zorgen over het gebrek aan profiel van de partij. Tijdens bijeenkomsten in zaaltjes discussieerden ze over een nieuwe aanpak. Het was tijd voor een nieuwe partijkleur (geel, de kleur van het liberalisme), 'andersdenkenden' moesten worden uitgenodigd op congressen en partijleden moesten stemmen over politieke kwesties via online referenda.⁴ Over de 'ondertitel' die de partij moest krijgen was volop debat. Tijdens een bijeenkomst in de Kargadoor aan de Utrechtse Oudegracht lagen de opties op tafel. Links-liberaal, vrijzinnig-democratisch, liberaal-democratisch, liberaal, enzovoorts. Op stembriefjes noteerden de aanwezigen hun top drie. Aan het eind van de middag stond de keuze van *Opschudding* vast. D66 moest zich 'sociaal-liberaal' noemen. Op het congres van 21 november was de club aanwezig. Ze verzamelden stemmen en deelden op geel papier gedrukte pamfletten uit. Een van de opschudders had bedenkelijk corvee die dag. Hij liep door de zaal in een geel kippenpak.

In de jaren na het besluit maakte de partij weinig haast met het uitwerken van haar nieuw verworven politieke gedachtegoed. Betrokkenen bij *Opschudding* publiceerden in 1999 een 'voorzet' in de aanloop naar een nieuw beginselprogramma.⁵ Ook diende *idee*, het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66, als podium voor dit debat.⁶ Maar het uiteindelijke beginselprogramma stelde teleur. Het besloeg slechts één A4 en bood weinig verrassende inzichten.

'Opeenvolgende generaties liberalen vonden het liberalisme telkens opnieuw uit'

In 2006 veranderde dit. De Permanente Programma Commissie van D66 en het tot 'Kenniscentrum' omgedoopte wetenschappelijk bureau stelden vijf sociaal-liberale 'richtingwijzers' op. 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen', 'Beloon prestatie en deel de welvaart', 'Denk en handel internationaal', 'Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving' en 'Koester de grondrechten en gedeelde waarden'. In de jaren daarna werden bijbehorende essays geschreven. Deze moesten de basis vormen van het nieuwe gedachtegoed van D66. Voor het eerst formuleerde de partij uitgebreid wat sociaal-liberale politiek voor haar betekende. De teksten geven

inmiddels al een generatie lang richting aan het politiek handelen van politici op lokaal, landelijk en internationaal niveau.

Zoeken naar sociaal-liberaal denken

De richtingwijzers zijn waardevol als eigentijdse invulling van sociaal-liberale politiek, maar feit blijft dat er vanuit de partij weinig studie is verricht naar sociaal-liberalisme als politieke stroming. En dat is zonde. Het liberalisme in Nederland is een veelkleurige traditie die inspiratie biedt bij het aangaan van actuele politieke vraagstukken. Opeenvolgende generaties liberalen vonden het liberalisme namelijk telkens opnieuw uit. Van Johan Rudolph Thorbecke (1798–1872) die de macht van koning, aristocratie en kerk inkaderde met de grondwet, via Samuel van Houten (1837–1930) die de overheid een rol gaf in het sociaal domein met zijn kindwet, tot Hendrik Goeman Borgesius (1847–1917) die in het kabinet der sociale rechtvaardigheid de leerplichtwet, woningwet en ongevallenwet tot stand bracht.⁷ Daarbij werd het liberalisme voortdurend beïnvloedt door andere politieke stromingen. Denk aan de sociaaldemocratie, maar ook aan het democratisch radicalisme, dat verregaande democratische hervormingen wilde, zoals het afschaffen van de Eerste Kamer en het invoeren van een referendum.⁸

Met dit essay wil ik het sociaal-liberale denken traceren binnen deze brede stroming van het liberalisme in Nederland van het midden van de negentiende eeuw tot het heden. De werkwijze ontleen ik aan het boek *Liberalism. The life of an idea* van Edmund Fawcett. De auteur stond voor de taak het liberalisme te beschrijven over een lange periode. Fawcett besloot niet te zoeken naar een sluitende definitie, maar schetste een basale *outlook* die liberalen de afgelopen anderhalve eeuw deelden. Hij componeerde het liberalisme uit vier elementen: Liberalen erkennen de onvermijdelijkheid van ethisch en materieel conflict in een samenleving. Ze wantrouwen macht. Ze hebben vertrouwen in de menselijke vooruitgang. En ze respecteren menselijke verscheidenheid.⁹

Deze elementen hebben ook binnen het sociaal-liberale denken een plaats. In aanvulling op deze vier liberale uitgangspunten vul ik het begrip sociaal-liberalisme verder in. Dit doe ik door het te positioneren op de aspecten 1. vrijheid, 2. mensbeeld, 3. gelijkheid, en 4. politieke participatie. Dit leidt tot de volgende vier 'zoeklampen'

waarmee ik op zoek ga naar het sociaal-liberale denken van verschillende generaties politici: 1. Een positief vrijheidsbegrip, vanuit de overtuiging dat vrijheid actie vereist. 2. Een mensbeeld waarin ontwikkeling de sleutel is tot persoonlijke en maatschappelijke vooruitgang. 3. Een opvatting van gelijkheid die uitgaat van de noodzaak het individu te emanciperen in plaats van de groep. 4. Een ideaal van politieke participatie gebaseerd op democratisering van de samenleving.

In de eerste vier paragrafen wordt telkens een van deze politieke principes beschreven aan de hand van episodes in de Nederlandse politieke geschiedenis. Samen bieden ze een schets van honderdvijftig jaar sociaal-liberaal denken. Het is een zoektocht naar continuïteit in anderhalve eeuw politiek debat, in het volle besef dat er ook veel discontinuïteit is te vinden. Na deze exercitie volgen in §5 enkele opmerkingen over de zelfstandige positie van het sociaal-liberalisme als politieke stroming. Tot slot wordt in §6 een begin gemaakt met een agenda voor sociaal-liberalen in de toekomst.

De overtuiging dat vrijheid actie vereist

Het kan goed worden beargumenteerd dat de basis van het sociaal-liberale denken het besef is dat individuele vrijheid niet zomaar uit de lucht komt vallen. Klassiek-liberalen benadrukken een zogenaamd ‘negatief’ vrijheidsbegrip. Dit gaat uit van de gedachte dat vrijheid de afwezigheid is van dwang. Wie met rust wordt gelaten, is volmaakt vrij. Daarin past het streven naar een overheid die zich slechts richt op de randvoorwaarden van het menselijk bestaan, zoals veiligheid. Binnen het sociaal-liberalisme is vrijheid een rijker concept. Wie de kans niet krijgt zich te ontwikkelen, kan geen volwaardig leven leiden. Hij is niet echt ‘vrij’ om eigen keuzes te maken. Bij dat vrijheidsbegrip past een overheid die een actieve rol speelt in de samenleving. Altijd met het uitgangspunt de vrijheid van individuen te respecteren, maar wel door voorwaarden te scheppen om die vrijheid mogelijk te maken. Bijvoorbeeld door het bieden van onderwijs, toegankelijke gezondheidszorg en door mensen te beschermen tegen ongelijke machtsverhoudingen.

Dit positief vrijheidsbegrip is niet zonder dilemma’s. Wie voor mensen gaat bepalen wat zij nodig hebben om ‘werkelijk’ vrij te zijn, kan uitkomen bij het standpunt dat dwang gerechtvaardigd is om dit te bereiken. De Russisch-Britse ideeënhistoricus Isaiah Berlin (1909–1997) verkende dit dilemma in het beroemde essay *Two Concepts of Liberty*. Dictaturen hebben in de geschiedenis meer dan eens geweld en oppressie gebruikt omdat mensen volgens de machthebbers niet beseften wat hun ware doel was in het leven. Positieve vrijheid kan zo ontaarden in een despotisme van dictators of deskundigen, die wel weten wat goed is voor mensen.¹⁰ Zelfbeheersing is, kortom, op zijn plek.

De notie dat mensen niet ‘vanzelf’ in vrijheid leven, is al terug te vinden bij de liberale staatsman Thorbecke. Op 6 mei 1844 hield hij

als pas aangetreden Tweede Kamerlid een toespraak op het Koninklijk Instituut in Amsterdam. Het thema was 'het hedendaags staatsburgerschap'. In zijn verhaal leek Thorbecke te zijn bevangen door een opvallend progressieve ingeving. In de samenleving signaleerde Thorbecke een groeiende kloof van 'toenemenden rijkdom aan den eenen, armoede aan den anderen kant'. Dit was een probleem voor liberalen. Zij vonden dat staatsburgerschap (waaronder kiesrecht) was verbonden aan voorwaarden als inkomen of intellectuele vaardigheden. Je kon mensen wel voorhouden dat het staatsburgerschap binnen handbereik was, maar die belofte was niets waard als bleek dat een groeiende groep Nederlanders nooit in aanmerking zou komen. In de woorden van Thorbecke: 'Wat is die wetgeving, tenzij ironie?'¹¹

Thorbecke zelf besteedde in zijn praktische politiek weinig aandacht aan deze gedachte. Maar volgende generaties van liberalen des te meer. Zij verkenden opnieuw de rol van de overheid, omdat zij werden geprikkeld door de slechte leefomstandigheden van lagere klassen: de 'sociale kwestie'. Symbolisch is de toespraak die de Haagse jurist Jan Kappeyne van de Coppello hield op 24 november 1874 in de Tweede Kamer. Na de Grondwet van Thorbecke was het tijd dat de liberalen de bakens verzetten. De overheid moest zich ontfemen over 'kennis, zedelijkheid en rijkdom', vond Kappeyne.¹² Maar altijd vanuit het doel mensen vooruit te helpen, zodat ze werkelijk in vrijheid konden leven. Een decennium later, in 1886, schreef de latere eerste minister Pieter Cort van der Linden in *Richting en beleid der liberale partij* dat 'al te dikwijls' werd vergeten dat het liberalisme 'niet alleen is negatief, afwering van ongegronde overheersching, maar ook positief, bevordering van individuele vrijheid.'¹³

Met de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) in 1901 verzamelden progressieve liberalen, radicalen en andere vooruitstrevende politici zich onder één dak. Hiermee kreeg ook het idee van positieve vrijheid een vaste plek in het Nederlands partijlandschap. In het beginselprogramma stond dat maatschappelijke vooruitgang niet was gediend bij verscherping van de klassenstrijd. De partij zag niets in de wens van de socialisten om het persoonlijk eigendomsrecht op productiemiddelen te laten vervallen. Maar evenmin vonden de vrijzinnig-democraten dat de overheid 'slechts noodgedwongen, schoorvoetend' zou mogen ingrijpen in de econo-

mie.¹⁴ Krachtige sociale wetgeving moest maatschappelijke oorzaken wegnemen 'welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hun ontwikkelingsvoorwaarden.' Wie wilde dat mensen écht vrij waren, moest daar iets voor doen.

Na de Tweede Wereldoorlog raakte het positieve vrijheidsbegrip in wezen dakloos. De VDB ging op in de Partij van de Arbeid (PvdA). De meest liberale schare leden koos voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Met de oprichting van D'66, toen nog met apostrof, ontstond opnieuw een partij die uitging van een positief vrijheidsbegrip. Toch viel dit niet direct op. Na een slimme campagne kwam D66 te boek te staan als partij van democratische vernieuwing. En dat terwijl het initiatiefcomité een lijst met 37 voorstellen had opgesteld die meer thema's besloegen dan democratie.¹⁵ Het gros ademt de gedachte dat vrijheid van het individu vraagt om overheidsingrijpen. Zo pleitte de partij voor gelijke beloning voor mannen en vrouwen, het beter verankeren van de vrijheid van meningsuiting en demonstratie in de wet en het verspreiden van 'kennis en middelen' die rationele gezinsplanning mogelijk maken.¹⁶ Daarbij kan natuurlijk worden beargumenteerd dat ook het principe van democratisering de vrijheid van mensen doet toenemen.

Een treffende omschrijving van dit vrijheidsbegrip is te lezen in het pamflet *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen* uit 1978. Het stuk is uitgebracht door het partijbestuur van D66 en naar verluid geschreven door rechtsfilosoof en toenmalig partijvoorzitter Jan Glastra van Loon. 'Voor D'66 bestaat vrijheid niet uit afgeperkte terreinen waarop individuen hun gang kunnen gaan, maar uit ontplooiingsmogelijkheden die mensen voor elkaar scheppen door de manier waarop zij met elkaar omgaan. Die vrijheid bestaat slechts voor zover wij haar telkens opnieuw laten ontstaan.'¹⁷

Deze omschrijving vormt een scherp contrast met het vrijheidsbegrip dat de VVD centraal stelde in de naoorlogse periode. Na de oorlog had een aantal VDB'ers zich aangemeld bij de VVD, maar de partij liet zich meer en meer voorstaan op hun klassiek-liberale en conservatieve instelling. Niet voor niets waren veel D66'ers van het eerste uur VVD'ers die zich niet meer herkenden in hun partij, zoals Hans Gruijters en Erwin Nypels. Pogingen van partijleiders als Joris Voorhoeve en Hans Dijkstal om de VVD om te buigen naar een

meer sociaal-liberale partij liepen stuk op het conservatieve liberalisme van de meerderheid van de leden.¹⁸ Tweede Kamerlid voor D66 Elida Tuinstra schreef in 1979 in het artikel *Liberalisme in Nederland* dat de vvd een 'statisch vrijheidsbegrip' hanteerde. De partij deed niets voor de 'vrije ontplooiing' van mensen, toen zij zich geconfronteerd zagen met maatschappelijke uitdagingen, zoals de onafhankelijkheid van Indonesië, het milieu, de revolutie van de jaren zestig, emancipatie of werkloosheid. 'De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst.'¹⁹

In de recente geschiedenis is het positief vrijheidsbegrip ook herkenbaar in het politiek gedachtegoed van D66. In 2007, een half jaar na zijn aantreden als politiek leider, sprak Alexander Pechtold het ledencongres toe in Rotterdam. Hij omschreef het liberalisme van D66 in zijn zuivere vorm als 'sociaal' en 'vrijzinnig'. Het was gericht op het individu als 'zelfstandig, zelfbewust en zelfverantwoordelijk'. Als een liberalisme dat de ontwikkeling van het individu wilde voortzetten, door hem of haar bij te staan in het zoeken naar vrijheid en zelfredzaamheid: 'Wij stellen iedereen in staat erbij te horen. Zijn plek te hebben. Wij gunnen het iedereen medeverantwoordelijkheid te dragen, deel te zijn van de gemeenschap. Wij kunnen er niet tegen als mensen apart staan. Buiten hun schuld hun hand moeten ophouden.'²⁰

Opvallend is dat de belangrijkste argumenten die sociaal-liberalen en klassiek-liberalen in het debat over positieve en negatieve vrijheid wisselen tijdloos van aard zijn. Zelfs de discussies in de handelingen van de Tweede Kamer uit de jaren 1870 doen modern aan. Wanneer is een mens echt vrij en hoever reikt de verantwoordelijkheid van de staat? Het positieve vrijheidsbegrip in het sociaal-liberale denken doet recht aan de weerbarstigheid van de realiteit: mensen vrij *laten* is vaak niet genoeg om mensen ook daadwerkelijk vrij te laten *zijn*.

Ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang

Een van de uitgangspunten van het liberalisme is de erkenning dat de samenleving niet statisch is. Liberalen zien in dat verandering niet valt te stoppen. De geschiedenis kent geen wetmatigheid, zoals door Marx en Hegel geïnspireerde socialisten denken, en is niet af te remmen, zoals conservatieven beogen. Liberalen, met name sociaal-liberalen, omarmen deze voortdurende verandering en zoeken naar manieren om haar in goede banen te leiden. Van oudsher *kanaliseren* liberalen dus veranderingen in plaats van ze simpelweg tegen te werken. Zorgen dat het individu mee kan komen door zich te ontwikkelen is daarom belangrijk. Het is een manier om mensen zelfredzaam te maken, ook in tijden van verandering.

In het sociaal-liberale denken helpt onderwijs mensen zich te ontwikkelen tot vrije individuen, tot betere versies van zichzelf. Dat is een nastrevenswaardig doel op zich. Het gaat lijnrecht in tegen de conservatieve visie op de mens, die haar ziet als wezen dat geneigd is tot het kwade. Maar even zo belangrijk is het dat mensen die zichzelf ontwikkelen een bijdrage leveren aan de samenleving. De Britse filosoof John Stuart Mill (1806–1873) schreef in zijn klassiek geworden werk *On Liberty* dat de samenleving ruimte moet geven aan de verschillende karakters die vrije ontwikkeling oplevert. De mens is geen machine, gebouwd op basis van een blauwdruk, maar een boom die voortdurend groeit in verschillende richtingen.²¹ Een samenleving die hieraan ruimte geeft, profiteert uiteindelijk van de diversiteit in opvattingen en levensstijlen. Vanuit deze argumentatie moeten de pleidooien van sociaal-liberalen voor onderwijs worden gezien.

Het idee dat mensen die zich ontwikkelen zichzelf en de samenleving een dienst bewijzen, won aan populariteit in de tweede helft van de negentiende eeuw. De jonge jurist Arnold Kerdijk (1846–1905) schreef in 1870 dat het belang van onderwijs nog nooit zo groot was geweest.

Gelijkheid voor de wet ('de gouden vrucht van de revolutie') kwam pas tot leven, als 'algemeen verspreid volksonderwijs' dit mogelijk maakte. Door de vooruitgang van de industrie werden vaardigheden belangrijker dan fysieke kracht. En door de 'zegepraal van de vrije handel' hing de rijkdom van een volk dus af van zijn bekwaamheid.²² Daarbij was er in een tijd van democratisering een direct verband tussen onderwijs, burgerschap en goed bestuur. Tijdens een debat over de rijksbegroting in de Tweede Kamer in 1874 zei Kappeyne van de Coppello het Kerdijk na. 'De staat moet zorgen dat voor iedere burger onderwijs verkrijgbaar zij in de openbare school, hetwelk dien burger later in staat zal stellen de taak te vervullen, waartoe hij op rijper leeftijd in de maatschappij geroepen zal worden.'²³

Omdat het belang van onderwijs toenam, groeide ook de wens om het schoolverzuim terug te dringen. Op korte termijn was het voor ouders verleidelijker hun kinderen te laten werken dan ze naar school te sturen, met alle negatieve gevolgen van dien. Om die reden nam het Kamerlid Van Houten in zijn initiatiefwet tegen Kinderarbeid ook een leerplicht op, die in de wetsbehandeling sneuvelde. Vijfentwintig jaar zou de leerplicht een veelbesproken thema blijven, tot minister van Binnenlandse Zaken Goeman Borgesius er in 1900 in slaagde een wet op de leerplicht aangenomen te krijgen. Voor de behandeling van het wetsvoorstel zei hij dat hij rekende op een flinke strijd. Maar de regering zou 'in het belang van het land en van de volksontwikkeling' die strijd niet uit de weg gaan.²⁴

Ook in later tijden heerste onder vooruitstrevende liberalen het geloof dat ontwikkeling door onderwijs de sleutel was tot menselijke en maatschappelijke vooruitgang. In een tijd waarin linkse sociaal-democraten kozen voor 'gelijke uitkomsten' en de rechtse liberalen een terughoudende overheid wilden, kozen de politici van de VDB voor gelijke mogelijkheden voor mensen om zich te kunnen ontplooiën.²⁵ Gelijke kansen stonden centraal. Niet voor niets stond in het 'werkprogram' van de Vrijzinnig-Democratische Bond uit 1920 te lezen dat de leden de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking zowel intrinsiek als instrumenteel van groot belang vonden. Onderwijs was belangrijk voor het 'geestelijk leven van het volk', maar ook voor de participatie in de samenleving. Daarom verdiende het aandacht en steun van de overheid.²⁶

Juist de politici die in voortdurende ontwikkeling het middel zagen tot vooruitgang, liepen voorop bij onderwijshervormingen. De vrijzinnig-democraat Gerrit Bolkestein, een leven lang actief in het onderwijs, trad na zijn pensionering aan als minister van Onderwijs in het tweede kabinet De Geer. Op 26 november 1939 hield hij een lezing op het ledencongres van de VDB over onderwijsvernieuwing. Om te kunnen bieden wat de maatschappij van leerlingen vroeg, moest een 'forsche stoot' van hervorming worden gegeven. Leerlingen moest zelfstandiger worden en het onderwijs moest zo ver mogelijk worden geïndividualiseerd om beter aan te sluiten bij de kwaliteiten van leerlingen. Daarbij moesten lichamelijke opvoeding en karaktervorming vast onderdeel worden van het curriculum. Deze zaken waren volgens Bolkestein te belangrijk om over te laten aan het particulier initiatief van de ouders.²⁷ De snel veranderende tijd vroeg om een ander soort onderwijs en het was zaak dat onderwijzers hiermee aan de slag gingen.²⁸

'Juist de politici die in voortdurende ontwikkeling het middel zagen tot vooruitgang, liepen voorop bij onderwijshervormingen'

De naoorlogse periode zag de samenleving ingrijpend veranderen. Ze werd egalitair en dynamisch, vanuit de gedachte dat iedereen de mogelijkheid moest krijgen om de sociale ladder te beklimmen. Sleutel tot deze sociale mobiliteit was het onderwijs. Drempels tot (door-) leren, ook financiële, moesten beslecht worden. Het bracht D'66 ertoe in haar eerste verkiezingsprogramma te schrijven dat 'het ontbreken van geld' niemand zou mogen hinderen om 'het onderwijs te ontvangen dat hij nodig heeft'. Onderwijs had volgens de partij tot doel de 'totale persoonsontplooiing' te bevorderen, waaronder 'het logische en sociale denken, het verantwoordelijkheidsgevoel, de levensbeschouwelijke vorming en het expressievermogen'.²⁹

Deze standpunten werden voorzien van een intellectueel fundament met het pamflet *De filosofie van D'66* door de Utrechtse wethouder (en latere staatssecretaris en minister) Henk Zeevalking. 'Wie de mens van morgen meer vrijheid en gelijkheid wil geven en een be-

tere verdeling van de democratische waarden over allen wil bewerktstellen,' schreef Zeevalking, 'dient bij het onderwijs te beginnen.' Hij bepleitte een verhoging van leerplicht naar achttien jaar en was bereid 'miljoenen guldens' meer te betalen voor onderwijs. 'Men verdedigt onze beschaving, in zoverre daarvan sprake is, beter met een zo perfect mogelijk onderwijsstelsel dan met straaljagers en kanonnen al zal men nooit geheel buiten bepaalde destructieve afweermiddelen kunnen.'³⁰

Ook tegenwoordig is de gedachte dat ontwikkeling en ontplooiing voorwaarden zijn voor maatschappelijke en persoonlijke vooruitgang nog terug te vinden in het gedachtegoed van het sociaal-liberalisme. Bij de totstandkoming van de *Richtingwijzers* koos de Permanente Programmacommissie van D66 ervoor het eerste essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen* te beginnen met de vaststelling dat mensen niet als kundige, zelfstandige en intelligente wezens worden geboren, maar dat deze eigenschappen zich moeten ontwikkelen. 'Wij zijn geen mens, wij worden (gaandeweg) mens.' Dit vraagt om een sociale omgeving en een rol van de overheid, bijvoorbeeld door onderwijs te faciliteren.³¹ In politieke zin was de agenda van D66 het afgelopen decennium gebouwd op onderwijs als middel tot individuele ontplooiing en maatschappelijke vooruitgang: 'Onderwijs als motor van groei en kansengelijkheid' kopte het betreffende hoofdstuk in het verkiezingsprogramma in 2017.

Het is opvallend hoe herkenbaar de argumenten nog zijn van Kerdijs, Kappeyne en allen die na hen kwamen. Elk in hun eigen tijd werden zij geconfronteerd met een wereld die in hoog tempo veranderde. Revoluties – of ze nu industrieel, politiek of cultureel van aard waren – waren onderdeel van hun realiteit. Hun eerste reflex was het wapenen van burgers tegen de realiteit van verandering. Door hen zich te laten ontplooiën en door hen vaardigheden te laten ontwikkelen die goed waren voor henzelf en voor de samenleving als geheel.

Emancipatie van het individu

Waar sociaaldemocraten groepen willen verheffen en conservatieven de bestaande maatschappelijke orde willen beschermen, staat binnen het sociaal-liberale denken de emancipatie van het individu centraal. Dit leidt tot het willen beëindigen van ongerechtvaardigde beperkingen die staat en maatschappij opleggen aan mensen. Daarmee is emancipatie in essentie een streven naar kansengelijkheid. Liberalen vinden het onrechtvaardig dat de kansen van individuen ongelijk zijn verdeeld op basis van willekeurige categorisering van mensen, bijvoorbeeld op basis van hun afkomst of geslacht of omdat zij tot een toevallige maatschappelijke minderheid behoren. De basis voor dit uitgangspunt is het streven naar lichamelijke en geestelijke zelfbeschikking.

Als we zien dat de geschiedenis is gevuld met onderdrukking van groepen mensen, waarom is het sociaal-liberale denken dan gericht op het individu? In een pluriforme samenleving behoren mensen de ene keer tot een meerderheid en dan weer eens tot een minderheid. Vrijheid en rechtvaardigheid voor het individu zullen daarom leiden tot vrijheid en rechtvaardigheid voor de groep. Een mens heeft immers meerdere identiteiten, die afhankelijk van de situatie al dan geen rol spelen.³² Daarom legt het sociaal-liberale denken de nadruk op 'algemene voorwaarden' waarbinnen individuen in vrijheid kansen kunnen grijpen. Maatregelen die alleen van toepassing zijn op leden van een bepaalde groep, zoals verplichtende quota, passen niet bij het sociaal-liberalisme.³³ Of, zoals vdb-voorman Marchant zijn visie samenvatte in een Kamerdebat in 1919 met sociaaldemocraat Troelstra: 'de toegankelijkheid door eigen inspanning van elke plaats in de maatschappij, voor ieder.'³⁴

In de geschiedenis van het sociaal-liberale denken vertaalde het streven naar de emancipatie van het individu zich vaak in het streven naar gelijke kansen voor iedereen. Hierin zien we ook invloeden uit

het radicalisme. Zo schreef de journalist en politicus Pieter Tak in 1888 dat de radicaal zich probeerde vrij te maken van vooroordeel: 'Hij zoekt, onder elk verschil van uiterlijke omstandigheden en innerlijke overtuiging, den mensch; komt hij langs dezen weg tot de conclusie, dat andere menschen hetzelfde wezen hebben als hij, dan leert de eerstvolgende logische gevolgtrekking hem dat tusschen hem en anderen volkomen gelijkheid van recht bestaat.'³⁵ Het emancipatiestreven binnen het sociaal-liberale denken was dan ook sterk gericht op het streven naar rechtsgelijkheid en het wegnemen van belemmeringen voor individuen om te participeren.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de positie van de vrouw hiervan het meest in het oog springende voorbeeld. Volgens het burgerlijk wetboek van 1838 waren vrouwen 'handelingsonbekwaam'. De man was het hoofd van 'echtvereniging' en het aangaan van juridische overeenkomsten was niet voor vrouwen weggelegd. De situatie in Nederland was vergelijkbaar met andere landen in Europa. In Groot-Brittannië bracht het filosoof John Stuart Mill ertoe het pamflet *The subjection of women* te schrijven. Een fel pleidooi voor gelijke rechten voor man en vrouw, geïnspireerd door zijn vriendschap en latere huwelijk met de feministe Harriet Taylor. Ook in Nederland begonnen pamfletten te verschijnen, waaronder die van Geesje Feddes (*Gelijk recht voor allen!*), de Groningse liberale hoogleraar Bernard Tellegen (*De toekomst der vrouw*) en van de vooruitstrevende liberaal Samuel van Houten (*Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw*).

'Ook de oprichting van D'66 is te zien als een gevolg van een streven naar individuele emancipatie dat past bij het sociaal-liberale denken'

Aletta Jacobs, de arts die als eerste vrouw afstudeerde aan een Nederlandse universiteit, beschreef de ideologische basis van dit streven in het artikel *Het doel der vrouwenbeweging* in tijdschrift *De Gids*: 'Even als aan iedere groote en grootsche beweging van volkeren of van individuen de zucht tot vrijheid en onafhankelijkheid

ten grondslag ligt, zoo beoogt ook onze beweging niets anders dan vrijheid en onafhankelijkheid voor de vrouw.'³⁶ Nadat de voorman van de vrijzinnig-democraten Henri Marchant er in 1919 in slaagde een wetsvoorstel aangenomen te krijgen dat vrouwen het stemrecht gaf, kandideerde Jacobs zich namens de VDB voor de Tweede Kamer. Een Kamerzetel liep ze net mis.

De emancipatie van de vrouw was slechts één verschijningsvorm van het streven naar de emancipatie van het individu in het sociaal-liberale denken. In het interbellum werden debatten gewijd aan de vrijheid van ongelovigen om hun leven in te vullen zonder druk van de kerkelijke macht. Tekenend was de oppositie van de seculiere vrijzinnig-democraten tegen de invoering van het verbod op smalende godslastering in 1932. De minister van Justitie Jan Donner en VDB'er Marchant botsten, waarbij Marchant stelde dat de overheid zich niet bezig diende te houden met 'het onzienlijke', maar met het 'menseelijke'.³⁷ De wet van Donner haalde het zonder steun van de vrijzinnig-democraten, maar werd 82 jaar later alsnog afgeschaft door een initiatiefwet van D66 en SP.

Ook de oprichting van D'66 is te zien als een gevolg van een streven naar individuele emancipatie dat past bij het sociaal-liberale denken. Het initiatiefcomité – en later de partij – ging de boer op met een algemene boodschap aan iedere Nederlander. Vanuit de gedachte dat wat goed was voor het algemeen belang, goed was voor iedereen. Het specifiek aanspreken van groepen was gebruikelijk in het verzuilde naoorlogse Nederland, vonden zij in strijd met het beginsel van het individu.

In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw verbrede deze emancipatieagenda zich opnieuw. D66-politica Anneke Goudsmit pleitte voor het wettelijk regelen van abortus en Elida Tuinstra (eveneens D66) wilde euthanasie wettelijk mogelijk maken. Het streven naar de emancipatie van het individu is geen echo uit het verleden. Ook in de tegenwoordige tijd maakt de wens mensen te bevrijden van het groepsdenken onderdeel uit van het sociaal-liberalisme. In dit licht kunnen de voorstellen worden gezien van D66 op het gebied van gelijke rechten voor LHBTI'ers of het streven naar 'leefvormneutraal beleid', waarbij het uitgangspunt is dat de gezinssamenstelling niet van invloed is op de relatie die iemand heeft met de overheid.

In het sociaal-liberale denken is de samenleving een ruimte waarin vrije mensen rechten en mogelijkheden hebben om zelf te kiezen wat voor hen het goede leven is. De geschiedenis laat zien dat dit vaak actie vereist vanuit de overheid. Bijvoorbeeld door oneerlijke of onrechtvaardige regels uit de weg te ruimen, door discriminatie te bestrijden, of juist door rechten vast te leggen in de wet. Het vergt bovendien een overheid die altijd bereid is maatschappelijke verandering onder ogen te zien.

Democratisering van de samenleving

In het sociaal-liberale denken is politieke participatie een voorwaarde voor individuele vrijheid en zelfbeschikking. Dit gaat gepaard met de overtuiging dat op handen zijnde ‘revoluties’ beter kunnen worden *gekanaliseerd* dan *geblokkeerd*. Zo sprak Kamerlid Van Houten in 1871, kort na het uitbreken van de revolutionaire en bloedige Commune van Parijs, over de noodzaak van liberalen om ‘het nieuwe’ en ‘het oude’ te verbinden, door uitbreiding van het kiesrecht en meer sociale wetgeving. Zo hoefden de gewelddadige taferelen van de Commune niet ook in Nederland plaats te vinden. Vijftig jaar later zei VDB-voorman Marchant dat hij revolutie niet noodzakelijk achtte voor maatschappelijke verandering en deze juist wilde voorkomen ‘door een wijze methode van regeeren’.³⁸ Op zijn beurt sprak D66-oprichter Van Mierlo vijftig jaar na Marchant over de noodzaak van een revolutie zonder geweld: ‘We moeten een revolutie maken voordat die uitbreekt, een stille revolutie, die kanalen graaft van de burgers en hun frustraties naar de centra van de macht, en dat met vreedzame middelen.’³⁹ Het antwoord op maatschappelijke onvrede is binnen het sociaal-liberale denken dan ook méér democratie in plaats van minder.

Toch is de bereidheid om geluiden uit de samenleving door te vertalen naar de politiek niet hetzelfde als een blinde gehoorzaamheid aan ‘de volkswil’. D66’ers J. Wessel, D. Bark en H. Jongedijk schreven in 1970 het pamflet *De programpartij D’66 en de beginselpartijen*, waarin ze het blind verafgoden van meerderheidsmeningen omschreven als ‘democratisme’. Het parlement zou niet *altijd* het sentiment onder de bevolking voorop moeten stellen.⁴⁰ Het mandaat van de gekozen volksvertegenwoordiger hoort voorop te staan, de politicus is geen ‘levend stemkastje’. Juist vanuit democratische beginselen hebben de representatieve elementen in ons politiek stelsel waarde. Een gekozen volksvertegenwoordiger kan bij de volgende verkiezingen

ter verantwoording worden geroepen. Hij of zij kan politieke kwesties in samenhang bezien en kan via overleg met zijn collega's tot compromissen of andere standpunten komen.

De wens om de samenleving te democratiseren kreeg in de laatste decennia van de negentiende eeuw vorm in de strijd over het kiesrecht. Radicale liberalen pleitten voor forse uitbreiding van het aantal stemgerechtigden. Zo bekritiseerde het Amsterdamse radicale dagblad *Het Noorden* de inmiddels op leeftijd zijnde Thorbecke, omdat hij kiesrechtuitbreiding naliet en het parlement 'commandeerde als een leger'. Het blad wilde dat het parlement een afspiegeling vormde van 'de wil van de natie'.⁴¹ Kappeyne sprak in zijn al genoemde rede uit 1874 over het irrationele kiesrecht dat te veel mensen buitensloot. Het kwam hem meteen op een reprimande te staan van de liberaal Isaac Lely. Deze was bang dat het parlement zou verworden tot een slaafs en volgzzaam orgaan dat achter de wens van de kiezer aanliep.⁴²

Het is niet verwonderlijk dat een van de heftigste botsingen tussen conservatieve en progressieve liberalen ging over democratie. Toen in 1891 het liberale kabinet Van Tienhoven werd geformeerd wilde de progressieve Johan Tak van Poortvliet alleen minister van Binnenlandse Zaken worden als hij het kiesrecht flink mocht verruimen. Maar in de Kamer werd zijn voorstel zodanig toegetakeld met wijzigingen dat hij het introk en nieuwe verkiezingen wilde. Het zorgde voor een definitieve breuk in de liberale familie. 'Antitakianen', tegenstanders van de uitbreiding van Tak, splitsten zich af van de partij de Liberale Unie en stonden vanaf nu te boek als de conservatieve 'oud-liberalen'. Progressieven verlieten de Liberale Unie om de Radicale Bond te vormen, onder leiding van Willem Treub. Deze radicalen maakten zich, zoals gezegd, hard voor het afschaffen van de Eerste Kamer en het invoeren van een referendum. De Bond ging op in de vdb in 1901.⁴³

Democratisch radicalisme, hoewel in afgezwakte vorm, was ook te vinden bij deze nieuwe Vrijzinnig-Democratische Bond. Het Christelijke kabinet Kuiper trad aan in 1901, maar maakte geen aanstalten om een meer democratische grondwetswijziging door te voeren. Het deed vdb-voorman Hendrik Drucker besluiten een eigen voorstel te doen: Het algemeen kiesrecht voor mannen moest worden ingevoerd,

de Eerste Kamer moest rechtstreeks gekozen worden en het kiesrecht voor vrouwen moest geleidelijk worden ingevoerd, iets wat destijds nog controversieel was. Het feit dat de partij dit bespreekbaar maakte, leverde sympathie op van de feministische beweging.⁴⁴

Het algemeen kiesrecht werd ingevoerd in 1917 (voor mannen) en in 1919 (voor vrouwen). Ook volgde de omslag van het districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging. Maar ook in de jaren hierna bleef de vdb zich profileren als democratisch gezinde partij. Ze wilden de Eerste Kamer nu zelfs afschaffen en meer democratie en zelfbestuur voor Nederlands-Indië.⁴⁵ Pieter Oud, de vdb'er die na de Tweede Wereldoorlog de vvd zou oprichten, pleitte in 1920 voor een referendum. Dit om grote onderwerpen aan kiezers voor te leggen, die geen inzet waren geweest van verkiezingen. Dat was belangrijk, volgens Oud, 'vooral in een tijd waarin wij zoo snel leven als tegenwoordig'.⁴⁶

'Zeggenschap over het eigen leven kan worden bevorderd door democratische instrumenten, maar kan onder druk van 'de tirannie van de meerderheid' ook in het geding komen'

Met het opgaan van de vdb in de pvda na de Tweede Wereldoorlog, verdween deze democratische vooruitstrevendheid voor enige tijd uit de Nederlandse politiek. Het streven naar democratisering nam pas in de jaren zestig weer serieuze vormen aan, vooral door maatschappelijke ontwikkelingen zoals de studentenprotesten van mei 1968. Met de oprichting van D'66 in 1966 werd democratisering opnieuw inzet van verkiezingen. De historische herkenbaarheid van de voorstellen die D'66 deed was groot. Zo echode in het Appèl bijvoorbeeld de wens door om de Eerste Kamer af te schaffen.

Met het referendum had de nieuw opgerichte partij een meer gecompliceerde verhouding dan de Vrijzinnig-Democraten en de Radicalen. In het eerste verkiezingsprogramma spraken de D66'ers

over het 'bestuderen' van de wenselijkheid van een referendum onder 'bijzondere omstandigheden'. Als argument voor een referendum noemden de D66'ers het feit dat tijdens een parlementaire periode zich vraagstukken konden voordoen die van grote betekenis waren voor het 'gehele volksleven'.⁴⁷ Een redenering die doet denken aan die van vdb'er Oud. Oprichter Van Mierlo stemde in 1975 zelfs tegen een motie die vroeg om referenda, omdat vraagstukken 'in samenhang' moesten kunnen worden beoordeeld. Desalniettemin vond het referendum, meestal in de correctieve vorm, haar weg naar de verkiezingsprogramma's van de partij.

De haat-liefdeverhouding met het referendum is ook vandaag nog terug te vinden in het sociaal-liberale denken. Dat blijkt wel uit de debatten die de laatste tien jaar zijn gevoerd. Samen met GroenLinks en PVDA was D66 initiatiefnemer van het referendum over de Europese Grondwet in 2005. De partijen dienden eveneens een initiatiefwet in voor een raadgevend referendum. Na een lange parlementaire weg trad het wetsvoorstel in werking in 2015. Er volgden referenda over een associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne en een wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Het kabinet Rutte III, waar D66 onderdeel van uitmaakte, nam in 2018 het controversiële besluit de referendumwet in te trekken. Het ongemak met het referendum kan wellicht worden verklaard door de angst voor het 'democratisme' dat werd benoemd in het essay van Wessel, Bark en Jongedijk: inspraak en zeggenschap over het eigen leven kunnen worden bevorderd door democratische instrumenten, maar zouden onder druk van 'de tirannie van de meerderheid' evengoed in het geding kunnen komen. De ambigue verhouding met één democratisch instrument laat onverlet dat democratisering een centraal element is binnen het sociaal-liberale denken.

Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming

De vier elementen die hier zijn behandeld – het geloof dat vrijheid actie vereist; ontwikkeling als sleutel tot vooruitgang; emancipatie van het individu; en het streven naar democratisering – heb ik gebruikt als zoeklichten naar sociaal-liberaal denken in Nederland. Op deze manier is een beeld ontstaan van een traditie van het sociaal-liberalisme in Nederland.

Deze blik op de geschiedenis laat zien dat het sociaal-liberalisme geen politieke stroming is die simpelweg het midden houdt tussen sociaaldemocratie en liberalisme. Het is een zelfstandige politieke visie: een substroming van het liberalisme, die haar basale noties deelt, maar deze heeft verrijkt met meer ambitie en een rijker begrip van wat het betekent om vrijheid na te streven. Waar het klassieke of conservatieve liberalisme vaak berust in de maatschappelijke status-quo, willen sociaal-liberalen mens en samenleving meenemen in toekomstige verandering. Door individuele vrijheid te bevorderen, door ontplooiing te stimuleren, door achtergestelden te emanciperen en door mensen meer zeggenschap te geven over het eigen leven in een democratisch proces. De basis voor dit streven ligt in het besef dat vrijheid vraagt om verbondenheid met anderen in de samenleving. Het woord 'sociaal' in het sociaal-liberalisme staat dan ook niet voor een balans tussen 'sociaal' en 'liberaal', zoals het met regelmaat verkeerd wordt geïnterpreteerd, maar voor een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij zijn als zij elkaar in staat stellen vrij te leven.

Of alle D66'ers die in 1998 het sociaal-liberalisme omarmden zich bewust waren van de reikwijdte van het gekozen etiket, is de vraag. De vernieuwingsbeweging *Opschudding* stelde niet voor niets dat het hen te doen was om politieke herkenbaarheid en niet perse om een nieuwe politieke koers. De omarming van het sociaal-liberalisme

door D66 in 1998 moet dan ook niet worden gezien als een ommekeer in het politiek denken. Het was eerder het vastleggen van de verbinding met een politieke stroming waar de partij, zoals uit het voorgaande blijkt, al sinds haar oprichting raakvlakken mee had.

Sociaal-liberalisme en de toekomst

Dit essay illustreert dat generaties politici elementen van het sociaal-liberale denken toepasten op de vragen die in hun tijd leefden. Wat zijn dan de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd? Ten eerste de steeds sterker wordende tweedeling in de samenleving. Hoger-opgeleiden met vaste banen en koophuizen zien grote ontwikkelingen als digitalisering, globalisering, robotisering en flexibilisering als kansen, terwijl mensen met een lager opleidingsniveau met tijdelijke contracten in sociale huurwoningen ze als bedreiging ervaren. Het bracht het Sociaal en Cultureel Planbureau ertoe te spreken van 'gescheiden werelden'.⁴⁸ Sinds 2012 is het aantal huurders in geldnood verdriedubbeld en nog maar tien procent van de koopwoningen is te financieren met een modaal inkomen. Het ontstane leger aan flexwerkers is armer, ongezonder en slechter verzekerd dan mensen met een vast contract. En wie ouders heeft met een laag opleidingsniveau of een migratieachtergrond loopt een grotere kans nooit een hoger onderwijsniveau te halen. Omdat succes in het onderwijs bepalend is voor mee doen in de samenleving, is achtergrond nu dus bepalend voor het mee kunnen doen in de samenleving. Dit vraagt om een agenda van radicale kansengelijkheid rond wonen, werk en onderwijs. Dit sluit aan bij het vrijheidsbeeld in het sociaal-liberale denken: vrijheid vereist actie. En is iemand werkelijk vrij, als hij steeds minder goed mee kan komen in de samenleving omdat de wereld verandert in zijn nadeel? Het gevoel slechter af te zijn dan voorheen heeft bovendien gevolgen voor de steun voor de liberale democratie en het vergroot de aantrekkingskracht van links en rechts populisme.⁴⁹

Ten tweede de toenemende onaantastbaarheid van economische grootmachten. Met name ontwikkelingen in *Big Tech* baren zorgen. Bedrijven als Facebook, Google en Amazone worden zo groot dat ze goede marktwerking in de weg staan en controle op hun macht

problemen geeft. Zelden betalen ze een eerlijk deel in de belastingen van landen waar ze opereren. Data van individuen is niet goed genoeg beschermd. En de invloed die kwaadwillenden via de platforms kunnen hebben op onze democratie is reden tot zorg. De democratie is in het geding als private ondernemingen een grote invloed hebben op het publieke leven, maar slechts in geringe mate democratisch controleerbaar zijn. Daarom moet de macht van onze democratie én de macht van het individu, het sluitstuk van de emancipatie waar sociaal-liberalen voor staan, verdedigd worden tegenover deze giganten. Een ambitieuze agenda op het gebied van monopoliebestrijding, het beschermen van data, en het eerlijk belasten van economische grootmachten is bij uitstek een taak voor sociaal-liberalen.

‘Is iemand werkelijk vrij, als hij steeds minder goed mee kan komen in de samenleving omdat de wereld verandert in zijn nadeel?’

En tot slot democratisering. Meer dan in de recente geschiedenis staat de liberale democratie onder druk. Enerzijds door populisten die lak hebben aan democratische principes als gelijke rechten, vrijheid van meningsuiting en onafhankelijke rechtspraak. Maar anderzijds door een democratisch tekort bij onze eigen instituties. Denk aan de Europese Unie, waar de zeggenschap én de representatieve functie van het parlement gebrekkig is. Of aan onze nationale politiek, waar fractiediscipline en een tekort aan dualisme de band tussen kiezer en gekozenen geen goed doen. In een tijd waarin mensen mondiger en meer betrokken zijn dan ooit, zijn overheid en samenleving niet voldoende gedemocratiseerd. Voor sociaal-liberale politici ligt hier een taak. Als we niet willen dat populistische roofovername plegen op onze democratie, dan vraagt dat niet alleen om democratische hervormingen van ons systeem, maar ook om politici die de waarden van onze democratie, inclusief gezond dualisme, durven voorleven. Net als in voorbije jaren, moet het antwoord op maatschappelijke onvrede méér democratie zijn.

Over de prioriteiten van de eenentwintigste eeuw kan en moet volop debat worden gevoerd. Maar één element zou boven elke twijfel verheven moeten zijn. En dat is wat alle politici en denkers die in dit essay aan bod kwamen met elkaar verbindt: het gevoel van urgentie, de drang om niet te berusten in de maatschappelijke status-quo. In september 2018 publiceerde *The Economist* ter ere van haar 175-jarig bestaan een essay over de staat van het liberalisme. Liberalen, in de Angelsaksische politieke traditie vooruitstrevende *liberals*, zijn hard op weg hun status als radicalen te verliezen. Ze dreigen conservatief te worden. De liberalen van vandaag missen de ‘hunger for reform’ die hun historische voorgangers nog wel hadden. Het resultaat is dat *liberals* vandaag de dag lang niet meer de ‘engine of change’ zijn, die ze vroeger waren.⁵⁰

Die vaststelling vraagt om een blik in de spiegel. Blijven we pleiten voor maatschappelijke verandering, met hetzelfde vuur als in de afgelopen honderdvijftig jaar? Of worden we – zoals de jonge Van Houten de grote Thorbecke ooit verweet – tevreden liberalen? Willen we trouw blijven aan de traditie van het sociaal-liberale denken waar al die D66’ers in 1998 voor kozen, dan is het antwoord duidelijk. Voorop lopen is misschien niet altijd gemakkelijk. Maar het is wel wie we zijn.

Noten

- 1 *De Volkskrant*, 23 november 1998.
- 2 *NRC Handelsblad*, 8 december 1998.
- 3 ‘We blijven democraten’, interview met Thom de Graaf, *idee*, mei 1999.
- 4 Pamflet *Opschudding. Meer ambitie voor D66*, 1998, p. 8, 9, 16, 21.
- 5 Pamflet *De voorzet*, 1999.
- 6 Zie Herman Beun, ‘Paars is niet sociaal-liberaal’ in: *idee*, mei 1999.
- 7 Zie Gerrit Taal, *Liberalen & Radicalen in Nederland 1872–1901*, Nijhoff, Amsterdam 1980.
- 8 A.P.M. Lucardi, ‘Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa’ in: G. Voerman, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen 1993, p. 200–228, 216.
- 9 Edmund Fawcett, *Liberalism. The life of an idea*, Princeton University Press, Princeton 2014, p. XIII.
- 10 Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Boom, Amsterdam 2010, p. 56.
- 11 Johan R. Thorbecke, *Rede over het hedendaagsche staatsburgerschap*, 6 mei 1844, Amsterdam.
- 12 Handelingen Tweede Kamer, 24 november 1874.
- 13 Pieter Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, J.B. Wolters, Groningen 1886, p. 40.
- 14 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische bond 1901–1946*, Bert Bakker, Amsterdam 2008, p. 76.
- 15 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966–2003*, SDU Uitgevers, Den Haag 2003, p. 26–32.
- 16 Verkiezingsprogramma D’66, 1967.
- 17 Pamflet *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen*, 1978.
- 18 En dat van lid Hans Wiegel in het bijzonder.
- 19 Elida Tuinstra, ‘Liberalisme in Nederland’, *Liberaal Reveil*, (1980), nr. 3.
- 20 Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*, Ebrurom, Delft 2012, p. 282.
- 21 Zie hoofdstuk 3 van John Stuart Mills *On Liberty*, 1859.
- 22 Arnold Kerdijs, *Leerplichtigheid*, J.L. Beijers, Utrecht 1870, p. 1
- 23 Handelingen Tweede Kamer, 24 november 1874.
- 24 Handelingen Tweede Kamer, 6 maart 1900.
- 25 Klijnsma, *Om de democratie*, p. 77.
- 26 *Beginselverklaring en werkprogramma Vrijzinnig-Democratische Bond*, 1920.
- 27 *Algemeen Handelsblad*, 27 nov 1939.
- 28 C. Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871–1956*, Boom, Amsterdam 2008, p. 65.
- 29 Verkiezingsprogramma D’66, 1967.
- 30 Pamflet H. Zeevalking, *De Filosofie van D’66*, 1973.
- 31 Essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*, 2009.
- 32 Zie hiervoor A. Sen, *Identity & Violence. The illusion of destiny*, Penguin Books, London 2007.
- 33 Meine Henk Klijnsma, ‘D66 als vrijzinnig-democratische partij’ in: Daniël Boomsma, *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis*, Boom, Amsterdam 2016, 254–256.
- 34 Cornelis Groenewold, *H.P. Marchant (1869–1956) “le tigre néerlandais”*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1992, p. 199.
- 35 Groenewold, *Marchant*, p. 67.
- 36 Aletta Jacobs, ‘Het doel der vrouwenbeweging’, in: *De Gids*, jaargang 63, 1899, p. 507.
- 37 Klijnsma, *Om de democratie*, p. 407.
- 38 Groenewold, *Marchant*, p. 208.
- 39 Hans van Mierlo, *De keuze van D’66*, toespraak gehouden op de derde algemene ledenvergadering D’66, Leiden, 14 september 1968.
- 40 Pamflet J. Wessel, D. Bark, H. Jongedijk, *De programpartij D’66 en de beginselpartijen*, 1970.
- 41 Taal, *Liberalen & Radicalen*, p. 18–19.
- 42 Taal, *Liberalen & Radicalen*, p. 27.
- 43 Andeweg, R., ‘Veroverd of gegund?’ in: Rudy Andeweg, Monique Leyeenaar, *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht*, Amsterdam University Press, A’dam 2018, p. 35–36.
- 44 Klijnsma, *Om de democratie*, p. 103.
- 45 Klijnsma, *Om de democratie*, p. 280.
- 46 Tweede Kamer, 22 november 1921.
- 47 Verkiezingsprogramma D’66, 1967.
- 48 Sociaal en Cultureel Planbureau, *Gescheiden werelden?*, 2014.
- 49 Zie onder meer Y. Mounk’s *The people vs. democracy. Why our freedom is in danger and how to save it*, Harvard University Press, Boston 2018.
- 50 ‘A manifesto for renewing liberalism’, *The Economist*, 13 sept 2018.

Colofon

Dit essay verscheen in december 2018 in *idee*, het politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66.

auteurs

Coen Brummer
Rob Jetten

met dank aan

Daniël Boomsma
Marthe Hesselmans
Tonko van Leeuwen
Joost Röselaers
Mark van Ostaijen

ontwerp

Wilmar Grossouw
de ontwerpvloot

druk

Drukkerij van Deventer

ISBN

9789082506624

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Wat is sociaal-liberalisme?

In welke traditie staan hedendaagse sociaal-liberalen? In dit essay beschrijft Coen Brummer, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het sociaal-liberalisme in de Nederlandse politieke geschiedenis. Ook schetst hij een agenda voor de toekomst. Rob Jetten, Fractie-voorzitter voor D66 in de Tweede Kamer, schreef het voorwoord.

‘Blijven we pleiten voor maatschappelijke verandering, met hetzelfde vuur als in de afgelopen honderdvijftig jaar? Of worden we – zoals het jonge Kamerlid Van Houten de grote Thorbecke ooit verweet – tevreden liberalen?’

Coen Brummer

‘Verandering komt niet vanzelf. Je hebt voorlopers nodig. Dat is onze rol. Niet behouden, maar agenderen.’

Rob Jetten

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting